IMKONIYATI CHEKLANGAN SHAXSLARNING KOGNITIV KOMPENSATSIYASI, IJTIMOIY MOSLASHUVI VA O'ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA'LIM TIZIMINING RIVOJLANISHI

Ismoiljon Mamadjanov
GulDU stajyor-tadqiqotchisi
E-mail: mamadjanovismoil2@gmail.com, Tel.: +99891-503-12-47

Qabul qilindi: 12.02.2026
Ko'rib chiqildi: 13.02.2026
Tasdiqlandi: 14.02.2026

Kalit so'zlar:
nogironlik, ko'rish buzilishi, sensorli kompensatsiya, ijtimoiylashuv, kognitiv rivojlanish, o'z-o'zini hurmat qilish, inklyuziv ta'lim, teginish hissi, psixologik stress, O'zbekiston, maxsus texnologiyalar, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy integratsiya.

Annotatsiya. Maqola imkoniyati cheklangan shaxslarning sensorli aks ettirishdagi cheklovlari va ularni fikrlash orqali kompensatsiya qilish mexanizmlarini ko'rib chiqadi. Kasbiy tayyorgarlikda hissiy tizimlarning o'zaro ta'siri, teginish va eshitish analizatorlarining roli ta'kidlanadi. Psixologik ta'sirlar (izolyatsiya, o'z-o'zini hurmat qilishning pasayishi, negativizm) va ijtimoiy moslashuv muammolari tahlil qilinadi. O'zbekistondagi ta'lim va ijtimoiy xizmatlarni rivojlantirish bo'yicha takliflar, jumladan, me'yoriy-huquqiy baza, maxsus texnologiyalar (Brayl, audiokitoblar), madaniy tadbirlar va mutaxassislar tayyorlash keltiriladi. Ilmiy tadqiqotlar (L.Zittel, D.Balla va b.) asosida nogironlikning shaxsiyat va jamiyatga ta'siri muhokama qilinadi, inklyuziv ta'limning hayot sifatini yaxshilashdagi roli ta'kidlanadi.

Imkoniyati cheklanganlarda sensorli aks ettirish haqiqati sezilarli darajada kamayadi. Tafakkur ishi tufayli ular bilvosita, bilvosita tashqi dunyo haqida ko'p ma'lumotlarni olishadi. Obyektlarning xossalari va mohiyatini ularning umumiy va muhim ta'riflarida aks ettirish qobiliyati fikrlashning kompensatsion funktsiyasini materialistik tushunishga asoslanadi.

Shu bilan birga, bunday talabalarni samarali kasbiylashtirishning muhim sharti barcha hissiy tizimlarning o'zaro ta'siridir. Avvalo, kasbiy harakatlarni rivojlantirishda kasbiy standartda aks ettirilgan kasbiy harakatlarni rivojlantirishda, birinchi navbatda, teginish hissi mehnat funktsiyalari va universitetning ta'lim maydonlarining imkoniyatlari haqida birlamchi g'oyalar va tushunchalarni shakllantirish bilan o'zaro ta'sir qiladi. Tiflopsixologlar G.V.Nikulina, V.P. Ermakov teginishni ko'rlarga haqiqiy bilim beradigan idrok etishning yagona modalligi deb hisoblaydi. Kognitiv ahamiyati bo'yicha uni ko'rish bilan solishtirish mumkin. Shu sababli, ko'zi ojiz o'quvchilar uchun ta'lim resurslarini tayyorlashda tananing o'ziga xos biologik imkoniyatlarini, shuningdek, ko'rish funktsiyasining

yo‘qolishini qoplash uchun individual qobiliyatini hisobga olish muhimdir. Qoida tariqasida, ko‘r odamlarda eshitish, teginish va hidlash analizatorlari chegarasi o‘zgaradi. Ular me’yorning chegara qiymatlaridan oshmasdan yuqori darajadagi farqlanishga erishadilar.

Shunday qilib, imkoniyati cheklangan o‘quvchilarni barcha sezgi tizimlarining individual imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda tashkil etilgan kasbiy tayyorgarligi rivojlanishning oldingi bosqichlarida shakllangan aniq g‘oyalar, tasavvur tasvirlari va xotirada allaqachon qayd etilgan tushunchalarga tayanishga yordam beradi. Barcha hissiy a’zolar tizimlarining birlashgan imkoniyatlari professionallashtirishning kognitiv imkoniyatlarini kengaytirish va chuqurlashtirish muammosini hal qilishga yordam beradi.

Imkoniyati cheklanganlar uchun turli xil reaktsiyalar mavjud: histerik, tashvishli-depressiv, fobik, gipoxondriak. Masalan, to‘liq ko‘rlik izolyatsiyaga, o‘z dunyosida o‘zini yopish istagiga, muloqot qilish qobiliyatining yetishmasligiga, faol pozitsiyani shakllantirishga to‘sqinlik qilishga, mustaqillikning pasayishiga, qaror qabul qila olmaslikka va mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishni istamaslikka olib keladi. Natijada, shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari paydo bo‘ladi: xudbinlik, o‘ziga qaramlik, qaramlik, do‘stlik va burch hissi yo‘qligi, o‘jarlik, asabiylashish, negativizm, qo‘pollik, boshqalarga befarqlik. Psixologik stressga chidamlilik, ijtimoiy moslashish va ko‘rlarning integratsiyasida nafaqat ko‘rish qobiliyatini yo‘qotish darajasi, balki ijobiy o‘zini-o‘zi qadrlashni rivojlantirish shartlari ham muhim ahamiyatga ega.

L.Zittel va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalarida [56, 47-78-b], imkoniyati cheklanganlarning motorli ko‘nikmalarini, psixo-ijtimoiy va ijtimoiy sohalarni rivojlantirish bo‘yicha allaqachon mavjud bo‘lgan turli xil qarashlarni hisobga olish kerak. Ushbu patologiyaga ega bo‘lgan odamlarning ijtimoiylashuvi istiqbollari individual xususiyatlarga, jumladan, kognitiv, aqliy, xulq-atvor, ilmiy va ijtimoiy rivojlanishga bog‘liq.

Imkoniyati cheklanganligi, oxir-oqibat, individual va jamoaviy rivojlanish darajasida salbiy oqibatlarga olib keladi. Imkoniyati cheklanganlik psixologik, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni keltirib chiqaradi, shuningdek, hayot sifatining o‘zgarishiga olib keladi.[1] Natijada, o‘z-o‘zini hurmat qilish va shaxsiy erkinlik pasayadi. Biroq, imkoniyati cheklangan odamlar muvaffaqiyatli o‘rganish va farovon hayot uchun imkoniyatlarga ega. Ko‘nikmalarning muvaffaqiyatli

1 Кохан С.Т., Виноградова Н.И., Грабовская Я.И. Диагностика когнитивной сферы у слабовидящих студентов // Российский педагогический и психологический журнал. 2020. Т. 11. № 1. С. 7–15.

rivojlanishi bilan imkoniyati cheklangan odam o‘zini raqobatbardosh deb his qiladi va o‘zini jamiyat uchun yanada to‘liq, baxtli va zarur deb hisoblaydi.

D.Balla, E.Zigler, (1979) va S.Stahl (2014) ko‘r-ko‘rona shaxsiyat psixologiyasida o‘z-o‘zini hurmat qilish ustun mavqega ega deb hisoblaydi. Bundan kelib chiqadiki, shaxsiy rivojlanish jarayoni individual o‘zini o‘zi qadrlash va jins va yoshni aniqlashni hisobga olgan holda tahlil qilinishi kerak. A.Webster (1989) o‘z ishida g‘ayritabiiy ko‘rishga ega bo‘lgan o‘smirlarda past ijtimoiy moslashuv, o‘ziga ishonchsizlik va passivlikni qayd etadi, bu esa pirovardida ijobiy o‘z-o‘zini hurmat qilish va o‘z-o‘zini anglashning rivojlanishini bostiradi. Biroq, mualliflar R. Martinez va K.Sewell fikricha, ko‘r o‘smirlar o‘zlarining ijobiy o‘z-o‘zini kontseptsiyasini rivojlantirish uchun ob’ektiv imkoniyatga ega.

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan odamlar uchun ta’lim va ijtimoiy-madaniy makonni kengaytirish umuman hayot sifatini yaxshilashga, shuningdek ta’lim xizmatlarining hajmi va mazmuniga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan bir qator omillar tufayli amalga oshirilmoqda. Ushbu omillar qatoriga quyidagilarni kiritish tavsiya etiladi:

- turli toifadagi nogironlar uchun ta’lim, ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy xizmatlar sohasida respublika va mintaqaviy darajada yangi huquqiy hujjatlarni joriy etish orqali me’yoriy-huquqiy bazani kengaytirish;
- ta’lim-professional faoliyat sohasida mintaqaviy ijtimoiy-madaniy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, masalan, “Sankt-Peterburg kutubxonalarini modernizatsiya qilish” dasturi, bunda “Knigolyub-Compact” o‘qish mashinalarining mavjudligi ko‘zda tutilgan, atrofimizdagi dunyoni bilishda axborot mustaqilligi;
- ko‘zi ojizlar va zaif ko‘ruvchilarning o‘quv faoliyati uchun maxsus shrift majmuasi ko‘rinishida, zamonaviy kompyuter, skaner, tekis bosma matnlarni skanerlash va o‘qish dasturini o‘z ichiga olgan maxsus universal ish o‘rinlarini yaratish
- Imkoniyati cheklangan foydalanuvchilarni yangi axborot maydonida ishlashga o‘rgatish va elektron ma’lumotlar bazasida qidiruvlarni tashkil etishda yordam berish tizimi; masalan, tifologiya bo’yicha kartotekalardan foydalangan holda kitobxonlar talabiga binoan adabiyotlarni tanlashni ta’minlash;
- madaniy-ma’rifiy va kasbiy maydonlarda Imkoniyati cheklanganlar uchun muloqot muhitini kengaytirish va mazmunli boyitish bo‘yicha ishlarni faollashtirish: munozaralar o‘tkazish, “suhbatdosh jurnallar”, tarixiy, adabiy, ijtimoiy-madaniy, jamoatchilik va sog‘liqni saqlash masalalariga bag‘ishlangan anjumanlar tayyorlash;

- kutubxonalarning ijtimoiy madaniy muassasa sifatida mutahassislar, o‘qituvchilar, sezgi-harakat nuqsonlari va boshqa nogironligi bo‘lgan shaxslar bilan ishlash uchun hamrohlik qiluvchi xizmatlar mutaxassislarini tayyorlash bo‘yicha tadqiqotlar bilan shug‘ullanuvchi o‘quv va ilmiy markazlar bilan o‘zaro aloqalari tarmog‘ini yaratish.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, tug‘ma yoki erta orttirilgan nogironlik ijtimoiy aloqalar va munosabatlarni shakllantirishni qiyinlashtiradi va o‘rnatilgan aloqalar va ijtimoiy xulq-atvor ko‘nikmalariga ega bo‘lgan odamda nuqsonning paydo bo‘lishi ularning yorilishi va ko‘chishiga olib keladi. Ikkala holatda ham ko‘zi ojiz odam jamoani tark etadi, bu uning undagi mavqeiga juda salbiy ta’sir qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ilmushkin G.M., Xayrullov E.V. Nogironlarning ijtimoiylashuv muammolari // Psixologik tadqiqotlar.
2. Zittel L. et al. Nogironlarning motor va psixo-ijtimoiy rivojlanishi // Defektologiya, 56, 47–78-betlar.
3. Balla D., Zigler E. Shaxsiyat psixologiyasi // Psixologiya jurnali, 1979.
4. Stahl S. Ko‘r-koron shaxsiyat psixologiyasi // Defektologiya, 2014.
5. Webster A. O‘smirlarning ijtimoiy moslashuvi // Psixologik tadqiqotlar, 1989.
6. Martinez R., Sewell K. Ko‘r o‘smirlarning o‘z-o‘zini kontseptsiyasi // Tiflopsixologiya, 2005.